

מדיניות ישראל 1952 – בין התפכחות לתקווה

זכי שלום

יהושע פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך שביעי, 1952,

מדינת ישראל/גנוז המדינה, ירושלים 1992, 774 עמ'

מבוא

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות תופסות סוגיות הנוגעות למערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי הסובב אותה ועם הקהיליה הבינלאומית, ובעיקר האו"ם והמעצמות הגדולות, מקום מרכזי בהוויה הפוליטית של מדינת ישראל. יכולתה של מדינת ישראל להתמודד בהצלחה עם הבעיות המרכזיות שהתעוררו במסגרת יחסיה עם העולם הערבי והקהיליה הבינלאומית נתפסה, במידה רבה של צדק, כתנאי להבטחת עצם קיומה כישות מדינית ריבונית.

קובץ התעודות העוסקות במדיניות החוץ של מדינת ישראל בשנת 1952, אשר יצא לאור בעריכת יהושע פרוינדליך, נותן ביטוי מרשים ורחב היקף למסכת מגוונת של שיקולים, לבטים ושאיפות שליוו את הנהגת המדינה בהכרעותיה בסוגיות הנוגעות למערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי הסובב אותה ועם הקהיליה הבינלאומית במהלך אותה שנה. קובץ זה מהווה מפעל המשך לקבצים קודמים, אשר חשפו תעודות במדיניות החוץ של ישראל מאז הקמתה.

בין השאר עוסק הקובץ בסוגיות העיקריות הבאות: מעמדה של מדינת ישראל באו"ם והיערכותה לקראת הדיונים במוסדות האו"ם סביב סוגיות שונות הנוגעות לסכסוך הישראלי-ערבי – חופש השיט, בעיית הפליטים, מעמד ירושלים וכו'; המשא ומתן על קבלת השילומים מגרמניה; מצבם של יהודי עיראק על רקע פעולות המשטר נגד הקהילה היהודית; מערכת היחסים עם ברית-המועצות ושאר מדינות הגוש המזרחי, ובעיקר – המאבק על עלייתם של יהודי ברית-המועצות ורומניה לישראל ומעצרים של ישראלים בצ'כיה; מערכת היחסים עם ארצות-הברית, ובעיקר – רכש נשק בארצות-הברית, קבלת סיוע כלכלי ממנה והשתלבותה של מדינת ישראל במערכת ההגנה המערבית באזור; בעיות הביטחון השוטף – תופעת ההסתננות ותגובות ישראל לה; שיפור מעמדה של מדינת ישראל במדינות אסיה, ובעיקר בהודו; ביצור מעמדה של מדינת ישראל בירושלים וסיכול התכניות לבינאום העיר; משא ומתן עם סוריה סביב האזורים המפורזים; משא ומתן עם ירדן סביב סוגיית ההסתננות; טיפוח הקשרים עם אירן; היחסים עם מצרים על רקע הפיכת הקצינים וסילוק משטרו של המלך פארוק.

חשיבות מיוחדת נודעת לתעודות אלה של משרד החוץ בשנים הראשונות לקום המדינה. בשנים אלה, משרד החוץ והעומד בראשו עדיין ממלאים תפקיד מרכזי

בעיצוב מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי, ותפקיד מכריע בגיבוש מערכת יחסיה עם הקהילייה הבינלאומית. מעמד זה הולך וגדל במשך השנים הבאות. על רקע החרפה ניכרת של הסכסוך הישראלי-ערבי, ועל רקע תחושות חרדה הולכות וגדלות של היישוב היהודי מפני האיומים שמציב העולם הערבי בפני מדינת ישראל, הולך ומתחזק מעמדם של שיקולים בעלי אופי בטחוני-צבאי, על חשבון שיקולים בעלי אופי מדיני. על רקע זה, במידה רבה, הולך ונחלש מעמדו של משרד החוץ, ושל העומד בראשו, כגורם מוביל בעיצוב המדיניות הלאומית של ישראל.

רקע מדיני

מובן מאליו כי במסגרת סקירה זו לא נוכל להתמקד בכל הנושאים המועלים בקובץ הנדון. אנו בחרנו להתמקד בנושאים המדיניים הנוגעים למערכת היחסים של מדינת ישראל עם העולם הערבי, ובתפיסות השונות בקרב ההנהגה בישראל (בעיקר של בן-גוריון ושרת) סביב אפשרויות ההסדר עמו. נקדים לדיון זה סקירת רקע קצרה.

שנת 1952 נותנת ביטוי מאוחר יחסית לתהליך הדרגתי של התפכחות מדינית, שעברו מדינת ישראל והנהגתה בעקבות מלחמת העצמאות בשאלת יחסיה עם העולם הערבי ואפשרויות ההסדר עמו. עם חתימתם של הסכמי שביתת-הנשק, ותקופה מסוימת לאחר מכן, רווחה בקרב הנהגת המדינה התחושה כי הסכמים אלה הם שלב מעבר בלבד במערכת היחסים ההולכת ומתרחמת בין מדינת ישראל לבין העולם הערבי, וכי עד מהרה הם יוחלפו במערכת מקיפה יותר של הסדרי שלום בין העמים.

תחושה זו נשענה, במידה רבה, על ההערכה כי התבוסה הקשה שספגו מדינות ערב במלחמת העצמאות אינה יכולה שלא להוביל אותן להכרה בעליונותה הצבאית של מדינת ישראל. הכרה זו היוותה, כמובן, תנאי מרכזי להתפכחותן של מדינות ערב מן האשליה כי יהיה בכוחן לממש את מאווייהן להביא להשמדת 'הישות הציונית'. מעבר לכך, קרוב לוודאי שהערכה זו התבססה גם על נכונותן של מדינות ערב עצמן לכלול במסגרת הסכמי שביתת-הנשק התייחסות מפורשת לכך שהסכמים אלה אינם אלא 'אמצעי זמני ... לשם הקלת המעבר מההפוגה הקיימת ... לשלום של קבע בארץ-ישראל'.¹

על בסיס הערכות אלה ועל רקע מגעים שונים להסדר שהתנהלו בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב, התבקשה הצגתם של הסכמי שביתת-הנשק כהסכמים בעלי אופי צבאי מוגבל, האמורים להיות מוחלפים בהסכמים מדיניים רחבי היקף. ואכן, כבר בנאומו בכנסת, קודם לאישור ההסכמים במליאה, נותן בן-גוריון ביטוי מפורש לתפיסה זו: 'אין הסכם זה', כך הוא מבהיר, 'קובע שום דבר מבחינה פוליטית או טריטוריאלית, ואין הוא אלא הסכם צבאי בלבד. הוא קובע עד איזה קו יכול הצבא של כל אחד מהצדדים להתנועע בשטחים מסוימים; אולם, אין בהסכם זה שום דבר הפוגע, או קובע, בזכויות, בתביעות או באינטרסים של כל אחד מן הצדדים. כל זה יהיה עניין למשא ומתן מיוחד – משא ומתן על שלום'.²

1. ראה: ימימה רוזנטל (עורכת), 'שיחות שביתת-הנשק עם מדינות ערב, דצמבר 1948–יולי 1949', תעודות למדיניות החוץ של ישראל, ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 688.

2. דברי הכנסת, I, ישיבה 20 (4 באפריל 1949), עמ' 287.

ואולם, תוך פרק זמן לא ממושך התברר כי הסיכויים להסדר שלום ישראלי-ערבי הולכים ונמוגים. על רקע כשלון המגעים להסדר מדיני במסגרת ועידת לוזאן, והמגעים הבילאטריים עם ירדן, הצהרות עוינות של מנהיגים ערבים, דיבורים חוזרים ונשנים בכלי התקשורת הערביים על הכורח ב'השמדת הישות הציונית' ומתיחות הולכת וגוברת לאורך קווי שביתת-הנשק, הלכה והתבססה בקרב מקבלי ההחלטות במדינת ישראל ההכרה כי לא ניתן לצפות להסדר שלום ישראלי-ערבי בעתיד הנראה לעין. בנסיבות אלה, ברור היה כי הסכמי שביתת-הנשק ילוו את מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי עוד שנים רבות. בניגוד לגישה הראשונית, אשר הבליטה את אופיים הצבאי והמוגבל של הסכמי שביתת-הנשק, התבקשה מעתה הצגתם של הסכמים אלה כהסכמים בעלי אופי מדיני מובהק, או לפחות - מדיני-צבאי.

דוד בן-גוריון, שבשנה הנדונה בקובץ שימש ראש ממשלה ושר הביטחון, היה ללא ספק הדמות הדומיננטית בהנהגה הלאומית, ובעיצוב דרכה המדינית-בטחונית של המדינה. את הערכותיו לגבי העדר הסיכוי להסדר שלום ישראלי-ערבי בעתיד הנראה לעין ביסס הוא, בין השאר, על תפיסה מקיפה ביותר של מאפייני העולם הערבי, מערכת הערכים שלאורה הוא פועל, אופי מנהיגותו ומידת מחויבותה לפעול למימוש האינטרסים ה'אמיתיים' של בני עמו. הוא הציג את מאפייניו כאנטיתזה מוחלטת למאפייני העולם היהודי, התנועה הציונית ומדינת ישראל, כפי שהצטיירו בעיניו: 'מדינת ישראל', אמר באחד מנאומיו (נובמבר 1951), 'היא, מבחינה גיאוגרפית, חלק של המזרח-התיכון. אבל, מבחינה מוסרית-תרבותית היא יחידה במינה בחלק זה של העולם, שונה בתכלית מכל שכנותיה ... מדינת ישראל הוקמה ונבנית על ידי אומה תרבותית בעלת מסורת מוסרית גבוהה ... אין זו מדינה של כנופיות ומשפחות שליטים השולטים במשרות'.³

במקביל העריך בן-גוריון כי המערכת הפוליטית בארצות ערב - המאופיינת באי-יציבות ובחילופי משטר תכופים - לא מאפשרת, הלכה למעשה, את הסיכוי להסדר שלום בר-קיימא ביניהן לבין מדינת ישראל, שכן שלום כזה, מעצם הגדרתו, מחייב יציבות לאורך זמן. לפיכך, גם אם תבקש אחת ההנהגות הלאומיות במדינות ערב להגיע להסדר שלום עם מדינת ישראל, קיים ספק רב אם תחזיק מעמד בשלטון לאורך זמן: 'בתחומי המדינות השכנות', אומר בן-גוריון באחד מנאומיו (אוקטובר 1951), 'אין שלטון יציב. הרציחות המדיניות לא פסחו על אף ארץ אחת במזרח התיכון (מחוץ לתורכיה), ואף שליט אחד בארצות ערב אינו בטוח במחרו. הכל מעורער ומזועזע'.⁴ אשר על כן, הצהרות של אישים ערבים על רצונם בהסדר שלום עם מדינת ישראל - גם אם נתנו ביטוי לכוונות כנות מצדם - אינן יכולות לשמש בסיס להסדר שלום ישראלי-ערבי בר-קיימא.

בהדרגה הלכה והתגבשה אצל בן-גוריון ההערכה כי בהעדר הסדר שלום ישראלי-ערבי תלך ותגבר המתיחות ביחסי ישראל עם מדינות ערב. מתיחות זו תוביל, בסופו של דבר, בהכרח, לניסיון ערבי לממש שוב את השאיפות להשמדתה של מדינת

3. שם, X, ישיבה ט"ו (5 בנובמבר 1951), עמ' 330.

4. תיק נאומים, 18 באוקטובר 1951, אב"ג.

ישראל, אשר סוכלו במלחמת העצמאות. רגשות הנקם המפעפעים בעולם הערבי בעקבות התבוסה המשפילה אשר ספג במלחמה זו, והיווצרותה של בעיית הפליטים לא יוכלו, לדעת בן-גוריון, לתת לעולם הערבי מנוח, ויחייבו אותו לנסיגות חוזרים ונשנים להגיע לעימות מלחמתי עם מדינת ישראל כדי לנקום את תבוסתו, ולהשיב לעצמו, ולו במעט, את כבודו האבוד: 'גורם הפליטים', אמר בן-גוריון ביוני 1951, 'הוא הגורם שבלי ספק יגרום לפורענויות ... יש למעלה ממש מאות אלף אנשים מיואשים ומאוכזבים שהפסידו הכל ... אבל, חרונם ומרירותם מופנים לא כלפי אלה שגרמו לאסונם - אנשי המופתי, ושליטי ארצות ערב - אלא נגד היהודים ... הם מסוגלים לכל מעשה נואש ומטורף'.⁵

הערכת מצב דומה של מערכת היחסים שנתהוותה בין מדינת ישראל ובין העולם הערבי בעקבות מלחמת העצמאות, ושל הסיכויים להסדר שלום ישראלי-ערבי מציג גם שר החוץ, שרת, בתקופת הזמן הנדונה: 'יותר בטוח להניח', הוא אומר בנאום בפני הוועדה המדינית של מפא"י (אוגוסט 1952), 'ולהיות מוכנים לכך ... שהשלום יאחר לבוא; שזו התחלה של תקופה, שמי יודע כמה שנים היא תימשך, ואנו נחיה ללא שלום עם הארצות הערביות, ובמצב של בידוד יבשתי מסוים'.⁶ שרת חזר וביטא הערכה דומה גם בשנים הבאות.

יחד עם זאת, להבדיל מבן-גוריון, מנקודת ראותו של שרת העדר הסיכוי להסדר שלום ישראלי-ערבי נובע, בעיקרו של דבר, מן התהליכים שליוו את הקמתה של מדינת ישראל, לרבות התבוסה המשפילה של העולם הערבי והיווצרותה של בעיית הפליטים, ולא דווקא כפי שעולה מהתייחסויותיו של בן-גוריון - מתוך ניתוח מאפייניו האינהרנטיים של העולם הערבי, היוצרים כביכול תהום בלתי ניתנת לגישור בינו לבין מדינת ישראל. באחד מנאומיו, עם תום מלחמת העצמאות, אומר שרת:

אנחנו כגורם חדש, אשר נכנס לתוך פינת עולם זו, יוצר בה תנודות, שינויים, המביאים בה לידי זעזועים, אנחנו מקוממים נגדנו, אנחנו מגרים נגדנו. מוכרחה לבוא פרשה- [תקופה] ידועה של הסתגלות, עד שהעולם הזה [העולם הערבי] יסתדר אתנו יחד. חוללנו כאן שינוי מהפכני, יצרנו כאן חטיבה ממלכתית חדשה. גרמנו בתקופת המלחמה, המלחמה גרמה, לנדידת עם. כל הדברים האלה, אחרי כל הזעזועים האלה, מוכרחה לבוא תקופה עד שהעניינים מתייצבים מחדש.⁷

מאפייני התעודות - סוגיות מרכזיות

חלק ניכר מן התעודות המדיניות המוצגות בקובץ שנת 1952 יש לבחון, כך נראה, על רקע הערכות מצב אלה של הנהגת המדינה. הערכות אלה באות לידי ביטוי במסגרת המגעים שהתנהלו עם מדינות ערב בשנה זו, שהתאפיינה בדרג מגעים נמוך יחסית ובציפיות מוגבלות לגבי תוצאותיהם:

5. שם, 17 ביוני 1951, שם.

6. ועדה מדינית של מפא"י, 3 באוגוסט 1952, ארכיון מפא"י.

7. מועצת מפא"י, 12 בינואר 1949, שם.

- א. המגעים עם סוריה עסקו, בעיקרו של דבר, בהסדרים לגבי חלוקת האזורים המפורזים. הסורים ביקשו להגביל את נושאי הדיון ואת מסגרת המשא ומתן. ישראל שאפה אמנם להגיע להסדר כולל, אך רמת ציפיותיה, כך ניתן להתרשם, היתה נמוכה למדי, והיא היתה מודעת היטב לכך שהסיכוי להסדר כולל, שאולי נפתח זמן קצר לאחר תום מלחמת העצמאות בידי נשיא סוריה דאז, חוסני זעים,⁸ לא יחזור עוד על עצמו בעתיד הנראה לעין. ביטוי לכך ניתן לראות בתזכיר ששלח משרד החוץ למשלחת הישראלית, שנשאה ונתנה עם הסורים: 'ההוראות הכלליות למשלחת הישראלית', כך נכתב בתזכיר, 'הן לשמוע את הצעות הסורים, להבהיר אותן, אולם לסרב לדון בהן אלא במסגרת של הסדר שלום, חוזה אי-התקפה או חוזה אחר, אשר יהווה "צעד קדימה מהסכם שביתת-הנשק לקראת הסדר שלום סופי" לפי כוונת סעיף (1) של הסכם שביתת-הנשק'.⁹
- ב. עם ירדן התגבשה מערכת יחסים שונה, במידה רבה בעקבות הירצחו של המלך עבדאללה, ביולי 1951. את מקומם של המגעים האינטימיים בדרג המדיני הבכיר ביותר תפסו עתה מגעים בדרג הצבאי. במקום הדיון על הסדר שלום כולל התמקדו הדיונים בסוגיית ההסתננות מגבול ירדן לשטח מדינת ישראל. נחמה פורתא ניתן אולי למצוא בעובדה שבמסגרת מגעים אלה יכלו הצדדים להגיע ביניהם להסכם כלשהו. ב-1 בפברואר נחתם הסכם ישראלי-ירדני לשיתוף פעולה למניעת הסתננות. ההסכם כלל את הנקודות העיקריות הבאות: 1. אין לפתוח באש על העוברים את קווי שביתת-הנשק, אלא אם הם מתנגדים למאסרם; 2. מדי יום ביומו יתקיימו פגישות של מפקדים מקומיים בנקודות שונות לאורך הגבול לטיפול מדי בכל מקרה של הסתננות; 3. אין לפתוח באש לכיוון הגבול, אלא לצורך הגנה עצמית.¹⁰
- ג. עם מצרים התנהלו המגעים בדרג הדיפלומטי, באמצעות נציגים של ישראל ומצרים בפריס. מגעים אלה נערכו על רקע תחושת אופטימיות זהירה בצד הישראלי לגבי אפשרות של הסדר כלשהו עם מצרים. אופטימיות זו ניזונה משני מקורות עיקריים: 1. הפיכת הקצינים במצרים ב-23 ביולי 1952, אשר הובילה לסילוקו של המלך פארוק ולעלייתו לשלטון של מוחמד נגיב. ההערכה בישראל היתה כי פארוק מהווה מכשול מרכזי להסדר ישראלי-מצרי. משטרו המושחת והעדר מחויבות מצדו לאינטרסים ה'אמיתיים' של בני עמו - פיתוח כלכלי וחברתי - שללו ממנו, כך נטען, את הדחף להגיע להסדר עם ישראל, אשר יאפשר לו הפניית משאבים לצרכים חיוניים אלה. המשטר החדש במצרים, בראשות נגיב, אשר הכריז על רצונו לבצע רפורמות אגרריות מרחיקות לכת במצרים ולשנות את פני המשטר, נתפס כמשטר נאור יותר, המבקש להיפטר מן השלטון המושחת של קודמו ולהצעיד את מצרים לקראת עתיד כלכלי, חברתי ומדיני טוב יותר.
8. ראה: א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952, ירושלים 1991, עמ' 59-99.
9. ראה תזכיר של ש' רמתי, 18 ביולי 1952, אצל: י' פרוינדליך, תעודות למדיניות החוץ של ישראל, 1952 [להלן: תעודות], עמ' 369.
10. ראה הערת עורך, הסכם ישראלי-ירדני לשיתוף-פעולה למניעת הסתננות, תעודות, עמ' 67-68.

שאיפות אלה, כך הוערך, עשויות להוביל אותו, בשלב כלשהו, למאמצים לגבש הסדר כלשהו עם ישראל.¹¹

2. סיכויי ההסדר עם מצרים היו טובים מאשר עם כל מדינה ערבית אחרת. זאת בין השאר על רקע היותה המדינה המובילה בעולם הערבי ויכולתה לקבל הכרעות גם ללא הסכמה מוקדמת של מדינות ערביות אחרות, ובעיקר נוכח העובדה שבינה לבין מדינת ישראל אין כל סיבה למחלוקת נראית לעין (בניגוד, למשל, למצב ששרר ביחסי ישראל עם ירדן, ואף עם סוריה) בן-גוריון חזר וביטא תפיסה זו שוב ושוב. באחד מנאומיו בכנסת הוא קבע חד-משמעית כי 'אין ... כל סיבה ויסוד לריב בין מצרים ובין ישראל. בין שתי המדינות משתרע מדבר רחב וגדול, ואין כל מקום לסכסוכי גבולות. לא היתה, ואין, שום עילה לניגוד מדיני, כלכלי או טריטוריאלי בין שתי המדינות'.¹²

עד מהרה התפכחה ההנהגה בישראל גם מאשליה מדינית זו. את מקומו של נגיב כשליט מצרים תפס מנהיג צעיר ומיליטנטי בשם נאצר, אשר ביקש לרכוש לעצמו עמדת מנהיגות בלתי מעוררת בעולם הערבי. על רקע זה, בין השאר, ניתן להבין את חתירתו להצבת הסכסוך הישראלי-ערבי ברמת קדימות גבוהה למדי במערך האינטרסים הלאומיים וסדרי העדיפויות של מצרים. בהדרגה התברר להנהגת המדינה כי ההערכה בדבר העדר סוגיות מחלוקת בין ישראל ומצרים ביטאה יותר משאלות-לב מאשר מציאות קיימת. בתחום הרגיש ביותר, הוא התחום הטריטוריאלי, הציגו המצרים תביעות חד-משמעיות ובלתי מתפשרות לנסיגה ישראלית מקווי שביתת-הנשק עם מצרים, ולהעברת שטחים בנגב לריבונות מצרית, כתנאי להסדר ישראלי-מצרי כלשהו.

בקובץ התעודות של שנת 1952 נחשפים שלבים נוספים של הקרע ההולך ומתרחב בין ראש הממשלה דוד בן-גוריון לבין שר החוץ, משה שרת. ראשיתה של המחלוקת בין שני האישים מסתמנת, ככל הנראה, כבר בוויכוחים סביב עיתוי הכרות העצמאות ושאלת הכורח של מדינת ישראל לציין מחויבותה למפת גבולות תכנית החלוקה בהכרזה על הקמת המדינה.¹³ נדבכים נוספים לקרע נוספו על רקע האשמותיו החוזרות

11. לצורך ה'איוון' מן הראוי לציין, כי לא הכל היו שותפים לאופטימיות זו. בתזכיר של איש משרד החוץ (אוגוסט 1952) ניתן ביטוי להערכה שונה לחלוטין. התזכיר מונה את הגורמים העיקריים הבאים, אשר ימנעו מן המשטר החדש במצרים להגיע להסדר עם ישראל: 'א. המאבק נגד ישראל מהווה הדבר העיקרי והחשוב ביותר לאחדות ערבית, ובמיוחד - לליגה הערבית. ... ב. האיבה לישראל משמשת אמצעי נוח להטות את תשומת הלב מן הקשיים הכלכליים הקיימים והעתידיים ... ג. המשטר החדש הוא תוצאה של התנועה הלאומנית, ואינו יכול להתכחש להורתו, שחיציה מכוונים נגד ישראל'. ראה תזכיר א' יפה אל ש' בנדור, 4 באוגוסט 1952, שם, עמ' 409-410.

12. ראה הערת עורך, הודעת ראש הממשלה בכנסת על היוזמה הישראלית לשלום עם מצרים, שם, עמ' 453.

13. עמדתו של שרת בסוגיות אלה אינה מתוורת כל צורכה. בסופו של דבר, ככל הנראה לאחר לבטים ולחצים קשים של בן-גוריון, תמך בהצבעה בעמדות בן-גוריון. ראה מאמרו של זאב צחור, 'היום בו הוחלט על הקמת המדינה', דבר, 27 בספטמבר 1992.

ונשנות של בן-גוריון כי שרת הוא האחראי להחמצת ההודמנות להרחבת גבולות המדינה בשלהי מלחמת העצמאות ('הבכיה לדורות'), ועל רקע התנגדותו הנחרצת של שרת להכרעתו של בן-גוריון על העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים בעקבות החלטת העצרת על בינאום ירושלים בדצמבר 1949.

במסגרת קובץ תעודות זה ניתן ביטוי חוזר ונשנה למקורותיה האידיאולוגיים של המחלוקת בין שני האישים; דהיינו – שאלת משקלם של האילוצים המדיניים, הבטחוניים והכלכליים הרובצים על מדינת ישראל, והשלכותיה על תהליך עיצוב מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי ועם הקהיליה הבינלאומית. בקובץ באה מחלוקת זו לידי ביטוי סביב הסוגיות העיקריות הבאות:

א. סוגיית המגעים עם סוריה. שרת מתח ביקורת נוקבת על העמדות שהציגה המשלחת הישראלית במגעים עם סוריה: 'בעוד שהסורים הראו רצון טוב להגיע לפתרון כמה בעיות שנויות במחלוקת וליישר ההדורים בין שני הצדדים בעניינים חשובים', הוא כתב אל ו' איתן, 'הרי הישראלים לא נענו לסורים – מתוך הסתמכות על שאלות סמכות ושאר סייגים משפטיים'.¹⁴ בן-גוריון, כהרגלו, לא נשאר חייב והשיב לשרת בלשון בוטה לא פחות. בין השאר הוא כתב:

1. קשה לי להסכים לרושם 'שהסורים הראו רצון טוב לפתרון כמה בעיות שנויות במחלוקת, והישראלים לא נענו' מתוך דקדוקי חוק. הסורים ביקשו לקבל מה שאין בידם – שטחים וזכויות מים, שלא היו בידם אף פעם. שטחים אלה אמנם מפורזים, אבל הם חלק של ארץ-ישראל, ולמעשה הם ברשותנו.

2. השאלה אינה אם לדון או לא לדון על השטח המפורז ... אלא מה היא התמורה שהסורים מציעים חלף השטח והזכויות שהם תובעים לעצמם.¹⁵

ב. עיתוי העברת משרד החוץ לירושלים: ההחלטה על כך נפלה בראשית מאי 1952.¹⁶ מגמתו של שרת היתה 'להנמיך פרופיל' עד כמה שאפשר, כדי למנוע תגובות חריפות של הקהיליה הבינלאומית נגד ישראל. מתוך מגמה זו הוא ביקש להבהיר לקהיליה הבינלאומית כי בהחלטה זו אין כל חידוש, שכן ברור כי בעקבות ההחלטה על העברת כל משרדי הממשלה לירושלים בדצמבר 1949, לא יתכן היה להותיר את משרד החוץ בבדידותו בתל-אביב.¹⁷ במקביל, ביקש שרת לבצע את המהלך לאחר כינוס עצרת האו"ם, על מנת להקטין את הסיכונים הכרוכים בכך. בן-גוריון מחה על כך ושאל: 'מי הסמיך את א' אבן [שגריר ישראל בארצות-הברית] להודיע למחלקת

14. ראה מכתב מ' שרת אל ו' איתן, 21 באוקטובר 1952, תעודות, עמ' 585.

15. ראה מכתב בן-גוריון אל מ' שרת, 26 באוקטובר 1952, שם, עמ' 592. ככלל, סבר בן-גוריון, כי חוזה אי-התקפה אינו מהווה 'תמורה הולמת' מנקודת ראותה של מדינה ישראל: 'חוזה שביתת-הנשק', הוא כותב של שרת, 'אוסר [ממילא] על הצדדים כל התקפה מזוינת, והרי זה למעשה חוזה אי-התקפה'. ראה מכתב בן-גוריון אל שרת, 16 באוקטובר 1952, שם, עמ' 573.

16. ראה מברק ו' איתן אל נציגויות ישראל בחוץ-לארץ, 5 במאי 1952, שם, עמ' 209.

17. ראה מברק מ' שרת אל ו' איתן, 30 ביוני 1952, שם, עמ' 340.

המדינה, שישראל לא תנקוט כל צעדים נוספים להעביר את משרד החוץ לירושלים עד לפתיחתה של העצרת הכללית של האו"ם.¹⁸

ג. השתתפות מדינת ישראל בתכניות המערב על הגנת האזור. הנושא נדון בעיקר עם בריטניה. בתזכיר לקראת הגעתה של משלחת בריטית לדיון בסוגיה זו בארץ הבהיר בן-גוריון את עמדתו, ששאפה לנצל את האינטרס של המערב בהגנת האזור כדי לגייס אותו לחיזוק כוחה הצבאי של ישראל: 'למען נוכל למלא תפקידינו בייעילות', כתב בן-גוריון אל הרמטכ"ל מקלף, 'יהא צורך להגביר הפוטנציאל התעשייתי שלנו, לפתח אמצעי התחבורה והקשר (נמלים, שדות-תעופה ומסילות-ברזל)', לשפר האימונים והציוד של צבאנו - ביבשה, בים ובאוויר, ולספק מלאי של מזון ודלק.¹⁹ על רקע זה קבע בן-גוריון את ההנחיות הבאות למשלחת הישראלית:

1. בסיס היחסים ביננו לבין אנגליה הם יחסי שתי מדינות ידידותיות, שוות-זכויות, המעונינות במידה שווה בשמירת השלום ובהתנגדות לתוקפנות ...
3. יש לציין מהו הפוטנציאל הצבאי הכללי של ישראל - רבע מליון איש - מבלי להיכנס לפרטים על מבנה צבאנו.
4. יש לברר חופש התנועה של צה"ל במקרה של מלחמה לצורך הגנת האיזור ...
5. באיזו מידה יסופק לנו נשק ... ובאילו תנאים.²⁰

משה שרת התקומם נגד הנחיות אלה. הוא כתב לבן-גוריון:

אם לקבל את הוראותיך, הרי מוטל על משלחתנו לברר מפי הצד שכנגד ... שטח רחב ומגוון למדי של נושאים חשובים ביותר, אשר טיפול רציני בהם יחייב ממילא כניסה לפרטים. לעומת זה, הסמכות היחידה הניתנת למשלחתנו למסור ידיעות לצד שכנגד מתייחסת אך ורק לעוצמתה הצבאית הכללית של ישראל בשעת חרום, מבלי שתהא המשלחת חופשית לפרט את המבנה וההרכב של העוצמה הזאת ... אינני סבור, כי אם תנקוט משלחתנו קו חד-צדדי כזה, תעשה הופעתה במשאומתן רושם רציני וכנה.²¹

סיכום

הקובץ שלפנינו כולל, כאמור, עוד שורה ארוכה של נושאים שהעסיקו את מדינת ישראל בשנה הנדונה. אין ספק כי הקובץ מעניק להיסטוריונים ולחוקרים כלי נוח ביותר לחקר סוגיות בתחום מדיניות החוץ של מדינת ישראל. מן הראוי להדגיש, בהקשר זה, כי בקובץ נכללו רובן המכריע של התעודות העוסקות בסוגיות המדיניות של יחסי ישראל

18. ראה מכתב א' אבן אל ו' איתן, 14 ביולי 1952, שם, הערה מס' 1, עמ' 362.

19. ראה מכתב של בן-גוריון אל הרמטכ"ל, מקלף, 1 באוקטובר 1952, שם, עמ' 550.

20. שם, שם.

21. ראה מכתב שרת אל בן-גוריון, 3 באוקטובר 1952, שם, עמ' 551-552.

והעולם הערבי.²² חוקר המבקש לעסוק בצורה מקיפה בסוגיות אחרות הנכללות בקובץ יהא חייב אפוא לבחון עוד שורה ארוכה של תעודות ומסמכים המתויקים בגנוז המדינה, וקרוב לוודאי שגם בארכיונים אחרים.

על רקע המגוון הרחב כל-כך של נושאים המועלים בקובץ זה, מן הראוי היה לשקול הוספת סקירה (בנוסף לפרק המבוא), אשר תעניק לקורא נתונים ועובדות על תהליכים מרכזיים שהתרחשו בתקופה הנדונה – הן בזירה הבינלאומית, הן במערכת היחסים הבינעריביים והן בהקשר הפנימי בישראל. דומני כי הבלטת המאבקים הפנימיים החריפים בישראל על רקע שאלת השילומים מגרמניה עשויה להעניק לקורא תמונה מלאה ומקיפה יותר של העמדות שהוצגו בהקשר זה גם במסגרת המגעים הדיפלומטיים. במקביל, התדיינות רחבה של סוגיות הנוגעות למערכת היחסים בין מדינות המערב לבין מדינות הגוש המזרחי סביב התלהטות 'המלחמה הקרה' עשויה היתה להאיר בצורה מקיפה יותר את סוגיית השתלבותה או אי-השתלבותה של מדינת ישראל בתכניות המערביות להגנה על המזרח התיכון.

בקובץ הושקעה עבודת איסוף מקיפה ומחשבה רבה לצורך כתיבת פרק המבוא, הסוקר את הסוגיות המרכזיות המועלות בקובץ, תוך הפניית הקורא לתעודות העיקריות הנוגעות לכל סוגיה, וכן לצורך תוספות שונות – הן הערות קצרות המופיעות בשולי התעודות, והן הערות-עורך מקיפות יותר לכל אורך הספר. פרק המבוא וההערות מאירי עיניים, ומקילים עד מאוד על הקורא את הבנת התעודות והרקע לכתיבתן. חשיבות רבה יש גם לתעודות שונות שאינן שייכות למערכת ההתכתבויות של משרד החוץ, ובעיקר נאומים של דוד בן-גוריון בכנסת (מתוך דברי הכנסת) והתכתבויות מגוונות שלו עם שרת (מתוך ארכיון צה"ל).

לסיכום, לא נותר אלא לברך על הוצאתו לאור של מפעל קבצים זה. תקוותי שמוציאי הקובץ הזה יוכלו להתגבר על מגבלות שונות של תקציבים וכוח אדם ויפרסמו בהקדם קבצים נוספים משנים מאוחרות יותר, ודומני כי משאלה זו משותפת לחוקרים רבים, אשר עוסקים בחקר תקומת ישראל.

22. עדות זו נמסרה בהרצאה של העורך "פרוינדליך במסגרת סמינר חוקרים של המרכז למורשת בן-גוריון, 29 בדצמבר 1992. המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר.